

С.Демирел атындағы университеттің
доцент м.а., ф.к.ғ. Байтелиева Ж.Д.

Жылқыға қатысты атаулардағы тілдік уәжділік

Тілдегі уәжділік – синхронды түсінік, оны этимологиямен шатастыруға болмайды. Бұл мәселені профессор М.М.Копыленко: «... труд этимолога в известном смысле заканчивается там, где начинаются усилия мотиволога. Этимолог вскрывает побудительный фактор, признак, который лег в основу наименования, т.е. его мотив. Но закономерности мотивации, наличие или отсутствие мотивированности, группировка мотивов по мотивам – эти и другие проблемы мотивологии в орбиту внимания этимолога не входят», – деп түсіндіреді [1, с. 41].

Осы тұжырымды нақтылай түсетін ғалымның мына пікірі түркі тілдеріндегі жануарлар атаулары уәждемелеріне әсер ететін негізгі факторларды айқындап көрсетеді:

1) Түркі халықтарының өздерін қоршаған ортаға деген байқағыштық қасиетінің жоғары болуы.

2) Тілдераралық жануарлар атауларына байланысты дамыған омонимияның болуы.

3) Жануар атауларының екінші бір жануар атауы арқылы белгілі мөлшерде дамуы [2, с. 105].

Табиғи нысандардың уәжділігін зерттеу бойынша жұмыстар өткен ғасырдың 60-ыншы жылдарының аяғында басталған. 1973 жылы қорғалған М.М.Финатуллиннің диссертациясында уәждеменің теориялық негіздері қарастырылып, қазақ тіліндегі 148 құс атауларының уәждеріне сипаттама жасалған. Уәждер он түрлі ерекшелігі бойынша бөлінген: «дауыс (дыбысқа еліктеу)», «дауыс (дыбысты сипаттау)», «басқа нысандармен ұқсастығы», «көлем», «өзге соматикалық белгілері», «тіршілік ету мекені», «қорек», «түс», «тіршілік ету салты (мінез-құлық)», «иіс». 1983 жылы қорғалған Г.И.Ұйықбаеваның диссертациясында табиғи нысандар атауларының уәждері (бұл жағдайда өсімдіктер) алғаш рет «утилитарлық» («иіс», «дәм», «тұрмыста қолдану», «медицинада қолдану») және «утилитарлық емес» болып екіге бөлінді. «Утилитарлық» уәждер атаулардың 16,88 %-ын қамтиды (бір уәжге 4,17%). Жануарлар атауларының саласында да осыған ұқсас: сегіз «утилитарлық» уәжге («тіршілік мекені», «тіршілік ету салты», «мінез-құлық», «жасы», «көлемі», «иіс», «қорек», «тұрмыста қолдану») 58 жануарлар атауларынан келеді (жалпы 27,7 % , әр уәжге 3,46 %).

Академик І.Кеңесбаев: «Қазақ тіліндегі бір де бір сөз, не фраза кездейсоқ, қалай болса, солай жасала салмаған. Бәрінің де жүйесі бар: түпнегізі бар, себеп-салдары бар. Қоғам өміріндегі, халық тарихындағы неше түрлі әдеби, мәдени, рухани процестердің ізі көп жерлерде тілден де орын тебеді. Мұның неше алуан дәлелін тілімізде қолданылатын қайсыбір

фразалардан да табамыз. Әрқилы әлеуметтік факторларға байланысты туған көптеген фразалардың о бастағы мағынасы әлденеше жүздеген жылдарды артқа тастаған соң, көмескілене бастайды. Тіпті, оның қайсыбір компоненттері әлі мүше ретінде ғана тіркесіп, тірлік кешеді. Бұлар қай кезде, қандай жағдайға байланысты, қалай пайда болған деген мәселелердің басын ашу оңай шаруа емес», – деп фраземалардың пайда болу уәждерін табудың өзіндік қиындықтары барын айтады [3, 27 б.].

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, сөздің уәжділігі – бұл оның мағынасының атау беру сәтіндегі немесе белгілі бір даму кезеңіндегі оның тұлғасымен немесе бастапқы сөздің мағынасымен заңды тарихи байланыстылығы болып табылады.

Қазіргі семасиологияда сөздің үш түрлі уәжділігі кездеседі: *морфологиялық, семантикалық және фонетикалық.*

Кеңестік тіл білімінде С.В.Воронин негізін салған фоносемантика әдістерінің көмегімен атаулардың дыбысбейнелеуіштік және дыбыселіктеуіштік табиғаты анықталса [4], қазақ тіліндегі деректерді осы ыңғайда кең көлемде алып зерттеген ғалым К.Ш.Хұсайыновтың еңбегі [5] қазақ тіл білімінде номинация теориясының өзегін құрайтын дыбыстық уәжделуінің зерттелуіне, дамуына көп үлес қосып отыр.

Морфологиялық уәжділік дегеніміз – сөздің мағынасы мен оның морфологиялық құрылымының арасында белгілі бір байланыстың болуы. Бұл жағдайда бір атаудың екінші бір атауға ауысуы: қосымшалар жалғау, сөздерді біріктіру, қайталау, әртүрлі лексемаларды қосарлау тәрізді сөзжасамдық тәсілдер арқылы жүзеге асырылады.

Бұл мәселеде қазақ тіл білімінде байырғы түбірлердің табиғатын ашуға арналған Ә.Т.Қайдардың монографиясының орны ерекше. Ғалым түбірлердің тарихи морфологиялық құрылымын, түзілуін былайша түсіндіреді: «Каждый вновь прибавляющийся к первичной основе грамматический формант придает ей новое значение, материализует и конкретизирует выражаемое ею явление, образное представление, приближая ее к обычным лексическим единицам языка» [6, с. 175].

Семантикалық уәж – номинациялық қағиданың дыбыстық және морфологиялық уәждерімен тығыз байланысты.

Семантикалық уәжділікте белгілі бір атаудың мағынасы екінші бір атаудың мағынасымен өзара байланысты болады, яғни сөзде метафоралық, метонимиялық және осы іспеттес құбылыстарға негізделген бейнеліліктің болуы шарт. Бұл кезде бір атаудың екінші бір атауға ауысуы семантикалық деривация арқылы жүзеге асырылады.

Жоғарыда атап көрсеткен тіл біліміндегі сөз уәжділігінің үш түрінің ішінде (дыбыстық, морфологиялық, семантикалық) дыбыстық уәж атаудың тарихи бастапқы кезеңімен тығыз байланыста болады да, оны алғашқы уәжделу (примарная мотивированность) деп атайды. Бірақ бара-бара уәжділіктің бұл түрі әлсіреп, басқа екі түрі күшейе түседі. Бұл жағдайға қарап көптеген ғалымдар сөздің мағынасының, атауының негізіндегі дыбыстық, дыбысбейнелеуіштік табиғатты жоққа шығаруға тырысты. Бірақ

осы бағыттағы кешенді әрі терең теориялық зерттеулердің дамуы мен бай тілдік материал жинақталуы барысында дыбыселіктеуіш пен дыбысбейнелеуіш теориялары біріктіріліп, жеке ғылым саласы мен әдісі ретінде қалыптасқан фоносемантика дыбыстық уәжді сөздің ішкі формасы ретінде анықтауды мақсат етті [7, 250 б.].

Профессор Ж.Манкеева атауға негіз болған экстралингвистикалық және этнолингвистикалық қағидаларды семантикалық уәж ретінде көрсетеді.

Қазақ тіліндегі материалдық мәдениет лексикасына қатысты қалыптасқан атаулардың экстралингвистикалық қағидалары ретінде ғалым мыналарды көрсетеді:

- а) заттың жасалған материалына байланысты (көйлек > көн+лек);
- ә) сол заттың атқаратын қызметіне байланысты (шапан > жан);
- б) заттың формасына байланысты (сұлама, төңкерме);
- в) заттың жасалу технологиясына байланысты (сүзбе, талқан).

Ал этнолингвистикалық қағиданы ғалым тек қана тілдік фактілер арқылы сақталған халқымыздың тарихын, құбылыстар атауын, салт-санасын білдіретін қазақ тіліндегі материалдық мәдени лексиканың номинациясын анықтаудағы өзекті бір арна деп таниды.

О бастағы атауға семантикалық уәж ретінде қызмет еткен белгілер тарихи тұрғыдан ескіріп, ұмытылып, жоғалуы да мүмкін. Соның нәтижесінде оның мағынасы да көмескіленеді. Ол тарихи лексикология, тарихи морфология т.б. зерттеулерді диахрондық тұрғыдан қарастыруды қажет етеді [7, 265 б.].

Сөздің уәжділігі мен оның мағынасының арасындағы арақатынас тарихи тұрғыдан олардың арасында қарама-қайшылықтар пайда болып, уәжділіктің бұзылуына, сөздің оны жоғалтуына дейін өзгереді және түрленеді; бұл кезде семантикалық және құрылымдық қарапайымдану жүзеге асырылады.

Мәселен, *жабағы* деп алты ай мен бір жас аралығындағы жылқы төлін атайды. Бұлай аталуын құлын кезіндегі түсінің күзге қарай өсіп, тығызданып, жабысуымен (ұйысу) байланыстыруға болады.

Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауларын зерттеген Р.З.Панзарбекова жылқы төлінің жас ерекшелігіне қарай қолданылатын бұл атаудың «бөлшектің бүтінге айналу» заңдылығы бойынша жасалғандығын айтады. Жан-жануарлардың көктемде тастайтын жүні *жабағы жүн* деп аталады. Бұл лексеманың өзара іргелес байланыстағы денотаттардың атауы болып жұмсалуды еш күмән туғызбайды. Монғолша даага «тай», даахь «жабағы жүн», «ұйысқан, шырмалған жүн», бурят тілінде *даган* «жылқы төлінің екі жастағы, *дах* «жан-жануарлардың көктемде тастайтын жүні [8].

Тұлғасы мен мағынасы жағынан бұл атауға жуық сөздер ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде де кездеседі. Бұл тілдік деректерді қарастырар болсақ, «жабағы» сөзінің түпкі төркіні түркі, моңғол тұңғыс тілдеріне ортақ та, бертін келе олардың бірінде жылқы төлінің құлын мен тай аралығындағы жас мөлшерін білдіретін, ал екінші біреуінде «құлын» мағынасын білдіретін өзгеріске түскендігі байқалады. Сонымен қатар сөз мағынасының тууына

себепші тағы бір жай – «жабағы» сөзінің екінші мағынасы «малдың» көктемдегі ұйысқан жүнімен астас. Ескі жүннің бір түрінің жабағы аталуы қырғыз тілінде де бар.

«Жабағы» сөзінің моңғол, түркі тілдеріне ортақ, алғаш «жүн» мағынасын меншіктеген «даахь» сөзінен өрбіп, қалыптасқан деуімізге болады. Монғол, түркі тілдерінде, олардың ішінде қазақ тілінде «даага» алғаш кездерде біздегі «тай» сөзімен жарыса қолданылған да, бері келе мағынасына қосымша реңк беру нәтижесінде жылқы төлінің 6 айдан бір жасқа дейінгі жас мөлшерін білдіретін атау ретінде қалыптасқан. Ал дыбыстық жағынан «даага»-ның «жабағыға» дейін өзгеруі мына қалыпта көрінеді: даага > жаага > жа(б)ага > жабага > жабағы. Бұл жерде ж мен д дыбыстарының ауысуын дәлелдеу оңай болғанымен, б дыбысының пайда болуын дәлелдеу қиын. Тоқтағұлдың пікірінше, *жабағы* сөзінің құрамындағы жаб морфемасын жалба-жалба сөзімен салыстырған жөн сияқты. М,л дыбыстарының түсіріліп қалуы түркі тілдерінде жиі кездеседі. Нақ осындай үлгімен жаман сөзін де дәлелдеуге болады. Демек, жабағы сөзінің дамуын жалбағы > жа(л)бағы > жабағы; монғол тілінде да(л)бағу > дабағу > даағу > дааға түрлерінде қараған дұрыс. Себебі созылыңқы дыбыстың түсірілуі арқылы жүзеге асатынын ескерсе болғаны. Атаудың жалпытүркілік негізгі мағынасы – бірінші түлем жүні түскен, алғашқы қар басқан, алты айдан бір жасқа дейін төл [9].

Жылқының түсіне байланысты атаулар уәжділігіне тоқталсақ, «адам аласы ішінде, мал аласы сыртында» дейді қазақ. Сол сыртында тұрған жылқы аласы: қара ала, торы ала, қоңыр ала, көк ала, ақ ала, боз ала, бурыл ала, жирен ала, күрең ала, шабдар ала, бөрте ала, сұр ала, сары ала, кер ала, шыбыр ала, құла ала. Ата-бабаларымыз малдағы осы ала түсті: «*сауысқан ала, ит ала*», – деп екі топқа жіктейді.

Өзгермейтін, құбылмайтын, бір тал түк немесе қылын қисайтпайтын, табиғи түсін, үлгі, көлем қалпын бұзбайтын ала жылқыны – сауысқан ала деп атайды. Семантикалық уәжділіктен туындап отырған бұл атауға сауысқанның еш өзгермейтін сыртқы ала түсі негіз болып отыр.

Ал табиғи үлгі, пішін, қалып сақтамайтын, денеде белгілі бір тұрақты орны жоқ, бірде үлкен, бірде кіші, қыңыр-қисық, тұрақсыз өң-түсті атты «ит ала» деп атайды. Шындығында жылқы жануардың түсі «ит алаға» жақыны жақын. Себебі меңсіз, қалсыз, дақсыз, жылқы кемде-кем кезігеді.

Сондай-ақ, *қырыншыл* атауы жылқының ойнақшып, бір орында тұрмайтын, бір қырындап жүретін қасиетіне орай берілсе керек. Мінетін аттың аяқ басуына қарай айтылатын сөз. Олай ойнақшып бір қырынан жүретін аттарды қазақтар «нағыз жігіт аты» екен деп мақтайды. «Қызыл шапан кимедік, қырыншыл ат мінбедік» («Ер Сайын», 348) деген жолдар соның айғағы болса керек. Осы сияқты көптеген жылқы малына қатысты атаулардың уәждік сипатын анықтау барысында түйгеніміз: қазақ халқы жылқы малына көбінде саятшылық, аңшылық пен мал шаруашылығы үшін өзекті болып табылатын белгілері бойынша емес, сезім ағзаларына тікелей

әсер ететін түсі, сыртқы түрі, дауысы немесе жылқының әрекеттерін көрсететін белгілері бойынша ат берген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 178 с.
2. Копыленко М.М. О мотивации наименований животных в тюркских языках // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 395 с.
3. Кеңесбаев І. Кейбір фразалар төркіні // Сөз өнері (Тіл мәдениеті туралы). – Алматы: Ғылым, 1978. – 184 б.
4. Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л.: Издательство ЛГУ, 1982. – 244 с.
5. Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 226 с.
6. Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арыс, 2005. – 304 с.
7. Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
8. Панзарбекова Р.З. Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы. Ф.ғ.к., дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Алматы, 1998. – 114 б.
9. Тоқтағұл Б. Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикасы. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Алматы, 2005. – 124 б.